

بررسی موانع بازگشت نخبگان به ایران

سید محمد امین سید موسوی

۱- دانشجوی کارشناسی رشته مشاوره دانشگاه فرهنگیان استان گلستان، دانشجوی کارشناسی رشته حقوق دانشگاه آزاد استان

گلستان

seyyedamin84@gmail.com

خلاصه:

مقصود اصلی از پژوهش حاضر فراهم آوردن شرایطی برای مهاجرت معکوس نخبگان و کنار زدن موانع در این مسیر پیچیده می باشد. در این سیر علاوه بر علل مهاجرت، که همواره مانعی در این راه بوده اند موانع دیگری نیز نقش آفرینی کرده و از بازگشت نخبگان ممانعت می کنند. شناسایی، تحلیل و ارائه راهکار برای هر یک از این عوایق، اساسی ترین مسئله این پژوهش است. در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی توصیفی داده های مرتبط از مقالات و کتب معتبر استخراج شده و با تحلیل مطالب و تطابق با نظریات مهاجرت، نتایج حاصل شده است. بر اساس تحقیقات صورت گرفته، بازدارندگان بازگشت نوابغ در سه حوزه حقوقی، اقتصادی و فرهنگی بیشترین نقش را در این موضوع ایفا نموده اند. این مسائل به ترتیب با اصلاح مواد قانونی مذکور، ارائه طرح های اقتصادی در سه حوزه اشتغال، مسکن، عدالت و در نهایت با فرهنگ سازی موثر، قابل حل شده اند. با توجه به مطالب عنوان شده و اعمال به موقع آن ها میتوان شاهد رفع موانع بازگشت نخبگان در سال های آتی و بهبود کیفیت و کمیت نیروی انسانی در ایران بود.

کلمات کلیدی: مهاجرت، نخبگان، مهاجرت معکوس، نیروی انسانی

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین معضلات جامعه امروز ما کمبود نیروی انسانی متخصص در حوزه‌های مختلف می‌باشد [۱] بررسی علل‌های این پدیده ما را با مشکلی شدیدتر به اسم مهاجرت نخبگان یا فرار مغزها مواجه می‌کند. برای آشنایی کامل‌تر با این موضوع در ادامه به تعریف و بسط سه مفهوم مهاجرت، مهاجرت معکوس و نخبگان می‌پردازیم.

۱.۱ تعریف مهاجرت

مهاجرت در اصطلاح لغت به معنای جابه‌جایی یا کوچ مردم از مکانی به مکانی دیگر برای کار یا زندگی است. اما در بررسی ادبیات پیرامون مطالعات مهاجرت، تعریف دقیق و جامعی برای آن وجود ندارد [۲]. لکن مهاجرت را بر اساس نظریات اورت لی میتوان این‌گونه بیان کرد: «تغییر موقت یا دائمی مسکن، بدون مانع و محدودیتی و بدون تمایز قائل شدن بین مهاجرت داخلی و خارجی» [۳] به بیان دیگر: «مهاجرت عبارت است از تغییر محل زندگی از یک سرزمین به یک نقطه و سرزمین دیگر بصورت دائمی یا بیشتر از یکسال» [۴]. مهاجرت را میتوان به دو دسته ۱- مهاجرت داخلی ۲- مهاجرت خارجی تقسیم بندی نمود [۵] منظور ما از کلمه مهاجرت در این مقاله نوع دوم آن، یعنی مهاجرت خارجی می‌باشد.

۱.۲ تعریف مهاجرت معکوس

با توجه به مفهوم مهاجرت، بازگشت مجدد مهاجرین به موطن اصلی خود برای زندگی به دلایل گوناگون، که مهم‌ترین آن توسعه زیرساخت‌ها و امکانات زیربنایی برای فعالیتهای اقتصادی و رشد و پیشرفت فرهنگی و سیاسی در منطقه مهاجر فرست می‌باشد، منجر به بروز پدیده بازگشت به میهن یا مهاجرت معکوس (Repatriation) می‌شود. [۶]

۱.۳ مفهوم، شناسایی و ویژگی‌های نخبگان

نخبگان به معنای بخش برگزیده‌ای از یک جامعه است که از نظر قابلیت‌ها یا توانایی‌ها، برتر از دیگر اعضای جامعه دانسته می‌شوند. یا در تعریفی دیگر نخبگان دارای شخصیتی برگزیده، ممتاز، دانا و واجد استعداد و توانایی‌های فوق‌العاده ذهنی هستند. این اشخاص در زمینه‌های مختلفی همچون توانایی‌های کامل هوشی، استعدادی خاص، تفکر مولد و خلاق و توانمندی‌های رهبری فراتر از معمول می‌باشند. متداول‌ترین روش برای شناسایی نخبگان و استعداد‌های درخشان استفاده از آزمون هاست. [۷]

۴.۱ معنا و معایب مهاجرت نخبگان

در مجموع، مهاجرت نخبگان به این معناست که جامعه به دانش و تخصص نخبگان خود نیاز دارد ولی این نیروها، مهاجرت دائمی یا نیمه دائمی را به کشورهای دیگر ترجیح می‌دهند. از معایب اصلی آن میتوان علاوه بر کمبود نیروی کار و تمام معضلات اقتصادی به پدیده مهاجرت ژن ها و آسیب آن به جامعه در اثر زمان نیز اشاره کرد. [۸]

البته مهاجرت نخبگان به تنهایی و به شکل موقت تبعات سنگینی را در پیش ندارد. مشکلات از زمانی آغاز میشود که نوابغ یک جامعه تصمیم بر سفری بی بازگشت می‌گیرند و جوانانی که برای تحصیل به کشور های دیگر هجرت کرده اند در کشور های میزبان ماندگار میشوند. متأسفانه کشور ما در این مسئله ضعیف عمل کرده و از بازگرداندن نوابغ به ایران ناتوان مانده است. به گزارش دکتر علی صنایع در مقاله مشوق ها و موانع بازگشت به کشور ضعف اصلی کشور ایران در زمینه مهاجرت، ضعف در پایین بودن نرخ بازگشت متخصصان به کشور است. [۹]

هر چند که جلوگیری از مهاجرت جوانان بسیار ساده تر از بازگشت آن ها می باشد [۱۰] و مسئولین قبل از چاره اندیشی برای بازگشت نخبگان باید شرایط را به نحوی فراهم آورند تا آن ها در ایران ماندگار شوند و از مهاجرت آن ها جلوگیری کنند. اما بعد از غفلت و مهاجرت تعداد زیادی از نخبگان چاره اندیشی برای این مسئله امری ضروری است.

پژوهش های انجام شده در این زمینه به علل مهاجرت، شرایط نامساعد داخلی و جاذبه های کشور مقصد به شکل کامل پرداخته اند و در مواردی دیگر با مطالعه موردی بر نخبگان مهاجر به موانعی بر سر راه بازگشت نخبگان از جمله کیفیت پایین زندگی در ایران، مشکلات و تنش های سیاسی، کیفیت پایین کار های تحقیقاتی و مشکلات اقتصادی اشاره شده است. [۱۱]

تفاوت این پژوهش با موارد مشابه، دقت بر موانع جزئی و اثرگذار بعد از مهاجرت افراد می باشد. تاکید بر مسائل حقوقی و بوجد آوردن ضمانت های قانونی برای بازگشت، توجه به ابعاد فرهنگی و ذهنی ملت و نخبگان از جمله تفاوت هایی است که با به کارگیری آن ها می توان تا حدی موانع بازگشت نخبگان را کنار زد.

با مطالعه و دقت در زندگی مهاجران می توان متوجه شد که گاهی بعضی از نخبگان مهاجر بعد از چندین سال زندگی در کشور میزبان تصمیم به بازگشت به وطن خود می‌گیرند. اما این بار بر خلاف مهاجرت اول با موانعی تازه و پیچیده مواجه شده و از تصمیم خود منصرف میشوند. بروز و ظهور این معضل در سال های اخیر باعث بوجود آمدن کمبود هایی در جامعه نخبگانی و به تبع آن جامعه ایران شده است.

با توجه به تمام تعاریف و مفروضات ارائه شده ما در این پژوهش در پی واریسی سه مرحله کلی درباره موانع بازگشت نخبگان هستیم:

۱. تشخیص موانع

۲. تحلیل موانع

۳. تجویز تدابیری برای رفع موانع بازگشت نخبگان

و در نهایت با شناسایی و ابداع راهکار های مدیریتی در این زمینه به دنبال ایجاد ساز و کاری برای بازگشت نخبگان می باشیم.

۲. موانع بازگشت

در مسئله مهاجرت نخبگان همواره دو عامل در تحریک جوانان بر این تصمیم موثر بوده‌اند. در نظریه جاذبه و دافعه مهاجرت^۱ از اورت لی به دافعه‌های کشور مبدا و جاذبه‌های کشور مقصد در ایجاد انگیزه برای مهاجرت اشاره شده است. اما اخیراً محققین و پژوهشگران میزان اثرگذاری کشور مبدا در طرد کردن نخبگان از کشور را بیشتر دانسته و اثر دافعه داخل را در این مسئله عمیق‌تر دانسته‌اند. [۱۳]

بر اساس نظریه مهاجرت نخبگان (Brain Drain) عللی که باعث مهاجرت نخبگان به خارج شده است و اصولاً این عوامل باعث ایجاد انگیزه برای مهاجرت شده‌اند همواره مانعی بزرگ بر سر راه بازگشت جوانان نیز خواهند بود. به طور خلاصه علل داخلی مهاجرت نخبگان اساسی‌ترین مانع برای بازگشت آن‌ها محسوب می‌شوند. و تا زمانی که علل برطرف نشوند رویای بازگشت نخبگان هیچ‌گاه محقق نخواهد شد. به بیانی دیگر آنچه جوانان را به رفتن وا داشته، آن‌ها را از بازگشت نیز باز می‌دارد. اما نکته‌ای که مغفول واقع شده این است که برطرف شدن این موانع که علتی برای مهاجرت بوده‌اند برای بازگشت نخبگان شرط لازم است اما شرط کافی نیست بلکه بعد از مهاجرت جوانان، برای بازگشت به میهن خود با موانع دیگری علاوه بر آن علل اولیه روبه‌رو خواهند شد. که ما در ادامه با بررسی این موانع در پی هموار شدن این مسیر هستیم. این موانع که همواره نوابغ ایرانی را برای بازگشت به وطن آزار می‌دهد در سه بستر حقوقی، اقتصادی و فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۳. موانع حقوقی

۳.۱. واهمه از بازگشت به وطن

گاهی جوانان نابغه ایرانی بعد از گذشت دوران تحصیلات یا در هر زمان دیگری از زندگی خود تصمیم به بازگشت به کشور می‌گیرند. اما بعد از کمی تأمل از این تصمیم پشیمان شده و از بازگشت به ایران منصرف می‌شوند. ترس از بازداشت و اقدامات قضایی ناشی از اتهامات سیاسی بر دل جوانان می‌افتد و آن‌ها را از بازگشت به میهن بر حذر می‌دارد. ترسی که در برخی موارد ناشی از توهم و گاهی به علت نارسایی و ابهاماتی است که قوانین امروز کشور ما با آن‌ها روبه‌رو می‌باشد. قوانینی که باید برای رفاه و پیشرفت روز افزون این کشور و ملت آن باشد؛ باعث بوجود آمدن ترس و وهم در نوابغ و پسران کشور خواهند شد. [۱۴]

هراس ایرانیان خارج از کشور پیش از این مورد توجه دستگاه قضا هم قرار گرفته بود. غلام حسین محسنی اژه‌ای رئیس این نهاد، با اذعان بر بی‌اعتمادی متقابل به عنوان مانعی برای بازگشت ایرانیان به کشور عنوان کرده بود: «خیلی از ایرانیان خارج از کشور تمایل به بازگشت دارند اما اعتماد ندارند باید سازوکاری ایجاد شود که این اعتماد متقابل ایجاد شود.» [۱۵]

^۱ مهم‌ترین و نخستین نظریه‌ای که در قرن ۲۰ درباره حرکت‌های جغرافیایی انسان‌ها در جوامع مطرح شد تحت عنوان مدل‌های جاذبه و دافعه شناخته می‌شوند. در این مدل‌ها نظریه پردازان به طور کلی به دو دسته عوامل توجه دارند: عواملی که باعث دفع انسانها از محل سکونت خود (منطقه مبدأ) شده‌اند و دسته دوم عواملی که باعث جذب آنها در منطقه مقصد می‌گردد. [۱۲]

او در ادامه به این مسئله اشاره کرد که بین اهدای دلگرمی شفاهی مسئولان با اقدام عملی و تضمین رسمی تفاوت بسیاری وجود دارد به همین سبب ما در ادامه به دو نمونه از قوانینی اشاره کردیم که در صورت اصلاح میتواند موانع مذکور را از سر راه جوانان بر دارد و به نخبگان ایرانی در بازگشت به ایران کمک کند و به آنها اطمینان دهد.

۳.۱.۱ ترس از اقدامات قضایی

یکی از مهم ترین مواردی که باعث بوجود آمدن ترس و دلهره است؛ اقدامات و تشکیل پرونده های قضایی بر علیه نخبگان می باشد. در بسیاری از موارد جوانان نخبه ایرانی بدون آن که مرتکب جرمی شده یا در فعالیت سیاسی خاصی شرکت کرده باشند به دلیل وجود مواد قانونی خاصی هراس از بازگشت و درگیری های قضایی احتمالی دارند. این موارد که اکثرا ناشی از محدودیت های خاص قانونی و سیاسی است باعث میشوند که نوابغ از تصمیم خود منصرف شوند و قید بازگشت به وطن را برای همیشه بزنند. [۱۶]

نمونه کامل ایجاد این معضل ماده ۷ قانون مجازات اسلامی می باشد که بیان می کند «تبعه ایرانی که در خارج از کشور مرتکب جرم تعزیری می شود و به ایران بازگردد یا در ایران پیدا شود طبق قوانین جمهوری اسلامی محاکمه میشود» این ماده قانونی دارای ابهامات گوناگونی است که باعث بوجود آمدن ترس از بازگشت به ایران می شود.

ماده قانونی مذکور درباره اتباع ایرانی حکم صادر کرده است و به اتباع دیگر کشور ها اشاره ای نکرده است. ابهامی که اینجا بوجود می آید این است که آیا اتباعی که ترک تابعیت کرده اند هم شامل این ماده قانونی هستند یا آن ها هم در صورت بازگشت به تابعیت مجازات خواهند شد. مسکوت ماندن این مسئله میتواند در افرادی که قصد بازگشت به تابعیت ایرانی را دارند ابهام بوجود آورد و آن ها را از این تصمیم منصرف کند.

قانون گذار برای رفع این مانع میتواند با اصلاح این ماده و روشن کردن نکته ای که بیان شد به بازگشت نخبگان کمک کند. در این میان ایجاد چند تبصره و مشخص کردن محدوده جرم های سیاسی و درجه بندی کردن آن ها با تسامه و تساهل، مسیر بازگشت نخبگان به ایران را هموار میکند.

۳.۱.۲ ترس و اجتناب از سربازی اجباری

یکی از مشکلاتی که همواره جامعه نخبگانی آقایان را آزار می دهد و مانعی بر سر راه فعالیت های علمی تلقی میشود مسئله سربازی اجباری است. مشکلی که گاهی برای فرار از آن جوانان را به فکر مهاجرت انداخته و در برخی موارد علتی برای مهاجرت جوانان محسوب می شود. در راه بازگشت به وطن نیز سنگ اندازی می کند و جوانان را از بازگشت به وطن و تبعات قانونی خود می ترساند.

این نکته توسط پژوهشگران متعددی از جمله دکتر مهدی خالقی، محمد رضا زاهدی و سعید مرادی بررسی و اثبات شده و راهکار های مناسبی هم از جمله انجام پروژه های جایگزین، معافیت های مخصوص نخبگان، فرصت سفر به ایران و ... ارائه شده است. اما به دلیل عدم اجرای صحیح و آشنایی نخبگان با این طرح ها باعث شده این مشکل همچنان جزء موانع باقی بماند. [۱۷]

۳.۲ بازگشت به تابعیت

در بسیاری از موارد مهاجرت از ایران با ترک تابعیت همراه می‌شود. ترک تابعیت با درخواست خود فرد امکان‌پذیر است و گاهی فرد مطابق با ماده ۹۸۷ قانون مدنی به واسطه ازدواج، ترک تابعیت یا به اصطلاح خروج شبه تحقیقی از تابعیت می‌نماید یا در برخی موارد اشخاص برای بدست آوردن تابعیت کشورهایی مثل آلمان، اتریش، هلند، ژاپن و نروژ ملزم می‌شوند که تابعیت قبلی خود را ترک نمایند و درخواست ترک تابعیت به وطن خود کنند. [۱۸]

با ترک تابعیت مهاجرین از کشور، تصور بازگشت آن‌ها به وطن خود بسیار سخت خواهد شد. چرا که آن فرد علاوه بر تمام مشکلاتی که برای بازگشت به وطن خواهد داشت باید برای تحصیل تابعیت مجدد اقدام نماید تا دوباره به تابعیت خود بازگردد که این مسئله علاوه بر مشکلات و موانع حقوقی و سیاسی؛ بسیار زمان‌بر دور و از دسترس خواهد بود. [۱۹]

قانون‌گذار برای این موقعیت دو ماده ۹۸۷ و ۹۹۰ قانون مدنی را اختصاص داده است تا تابعینی که بنا بر هر دلیلی ترک تابعیت کرده‌اند بتوانند به مجرد درخواست و به شرط موافقت دولت به تابعیت خود بازگردند. به رغم تحسین بر انگیز بودن توجه بر این نکات باید بر این مسئله اهتمام ورزید که این مواد از برخی کاستی‌ها و ناراستی‌ها درباره شرایط، ماهیت و آثار این نوع تابعیت که می‌توان آن را تابعیت رجوعی یاد کرد، رنج می‌برد.

به نظر می‌رسد هر قدر تابعیت ایرانی سابق سخت‌تر و مستحکم‌تر و خروج از تابعیت، سست‌تر باشد، منطقاً باید شرایط بازگشت راحت‌تر باشد و برعکس، هر مقدار که تابعیت سابق سست‌تر و خروج از تابعیت، سخت‌تر و شدیدتر باشد، شرایط بازگشت به تابعیت سخت‌تر خواهد بود. با توجه به این مطلب می‌توان برای متقاضیان بازگشت به تابعیت سه وضعیت الف) بدترین وضعیت‌ها ب) وضعیت‌های میانه ج) بهترین وضعیت‌ها متصور شد که مطابق با هر کدام باید ماده قانونی مستقلی شکل گیرد. [۲۰]

با توجه به نکات بیان شده بازگشت نخبگان نیازمند رجوع به تابعیت قبلی می‌باشد و برای تسهیل این فرآیند و از بین بردن موانع قانونی این بازگشت می‌توان برای نخبگان و مستعدان ایرانی در تابعیت رجوعی امتیاز ویژه‌ای قائل شده و مخصوص این وضعیت می‌توان ماده مستقل زیر را عنوان کرد یا آن را با مواد مربوط به بازگشت به تابعیت ادغام کرد.

«اتباع خارجی که به استناد ماده ۹۸۸ تابعیت ایران را ترک کرده‌اند و دارای مقامات علمی یا تخصصی یا دارای شرایط نخبگانی هستند در صورت تایید بنیاد ملی نخبگان می‌توانند به تابعیت ایرانی رجوع نمایند.»

ماده پیشنهاد شده می‌تواند در راستای تسهیل و مرتفع شدن موانع پیش روی بازگشت نخبگان مساعدت ویژه‌ای نماید.

۴. موانع اقتصادی

معضلات اقتصادی همواره علتی پررنگ در شکل‌گیری موج مهاجرت‌ها در ایران بوده‌اند. [۲۱] مقارنت بین سیر افزایش مهاجرت‌ها در سال‌های اخیر با مشکلات اقتصادی کشور موید گزاره بالا می‌باشند. این مسئله از علت مهاجرت بودن پای خود را فراتر می‌گذارد و تبدیل به سدی برای بازگشت دانشجویان و جوانان ایرانی می‌شود.

۴.۱ اشتغال

اشتغال از جمله مسائلی است که میتوان آن را به عنوان یکی از جدی ترین موانع برای بازگشت نخبگان در نظر گرفت. چرا که مهاجرین مستعد و متخصص پس از مهاجرت میتوانند مرتبط با تحصیلات خود مشغول به کار شوند و زندگی جدید خود را در کشور مقصد آغاز نمایند. اما زمانی که تصمیم به بازگشت به کشور را می‌گیرند؛ نابه سامانی اوضاع اشتغال در کشور و عدم وجود شغل مرتبط، آن‌ها را با این سوال مواجه میکند که در صورت بازگشت به ایران می‌توانند شغلی در سطح شغل قبلی خود داشته باشند.

عدم چاره اندیشی برای این مقوله که به مثابه شروع از صفر برای نخبه‌ای است که سال‌ها در کشوری دیگر سابقه کار دارد میتواند آسیب بسیار بزرگی به جامعه نخبگانی وارد نماید. برای حل این مشکل راهکارهای متعددی وجود دارد که هر کدام از این راهکارها شامل قسمتی از مجموعه نخبگان میشود. در ادامه ۳ راهکار برای اشتغال نخبگان مهاجر پیشنهاد و بررسی شده است.

۴.۱.۱ تاسیس بنگاه اقتصادی با ارائه تسهیلات

نوابغ اقتصادی و حتی متخصصین هر رشته نسبت به ایجاد یک بنگاه اقتصادی در اکثر مواقع نظر مساعدی داشته‌اند و میتوان گفت آرزوی کارآفرینی میتوانند در مخیله بسیاری از این قشر وجود داشته باشد. [۲۲] باتوجه به تاکیدهای اخیر رهبری و کارشناسان اقتصادی، علاج اوضاع فعلی جامعه رونق تولید و سرمایه‌گذاری بر آن می‌باشد. با عنایت به نکات عنوان شده میتوان ساز و کاری را ترتیب داد تا به واسطه آن نخبگانی که قصد بازگشت به ایران را داشته و ایده‌ای برای شروع یک کسب و کار نو و استارت‌آپ را دارند یا باتوجه به تخصص خود توان ایجاد یک تولیدی را دارند میتوانند با بازگشت به ایران و استفاده از تسهیلاتی که ویژه بنگاه اقتصادی نخبگان در نظر گرفته شده است مسئله اشتغال خود را حل کرده و با کمک به اقتصاد کشور خود با یک تیر دو نشان را هدف قرار بدهند.

۴.۱.۲ به‌کارگیری در سیستم‌های آموزشی

بازگشت دانشمندان و هیئات علمی به ایران در سال‌های اخیر بسیار دور از دسترس شده است. این معضل علل‌های مختلفی مثل: عدم همسان‌سازی دستمزد، کمبود امکانات پژوهشی، عدم حمایت‌های دولتی از نخبگان و... را در بر دارد بهبود عوامل عنوان شده تنها راه رفع موانع برای این بخش از نخبگان می‌باشد چرا که برای افرادی سابقه حضور در دانشگاه‌های مطرح و تجربه پژوهش، در شرایط کامل را داشته‌اند فراهم کردن پیش‌نیازهای کار علمی شرط اول بازگشت آن‌ها می‌باشد. [۲۳]

اما در این بین دانش‌آموختگان تازه فارغ‌التحصیل شده و دارای صلاحیت علمی را میتوان به کرسی‌های دانشگاه و مدارس خاص دعوت نمود. اعلام آمادگی پذیرش استاد و معلم از طریق بازگشت نخبگان به شرط پذیرش بنیاد ملی نخبگان و گذراندن دوره‌های مورد نیاز میتوانند تا حدودی مانع اشتغال را برای بازگشت را کنار بگذارند. علاوه بر آن میتوان از ظرفیت و تجارب نخبگان از مهاجرت استفاده کرد و با انتقال این تجارب به نسل جوان و شناساندن نقاط مثبت و منفی مهاجرت به آن‌ها از مهاجرت نوابغ آینده جلوگیری کرد.^۲

^۲ متأسفانه وضعیت نظام کلی آموزش و پرورش در ایران دارای ایرادات ساختاری بسیار جدی میباشد و تحقق راهکار عنوان شده مشروط بر تغییر این نظام است.

۴.۱.۳ بازگشت نخبگان با پیشنهادات شغلی

بازگشت نخبگان به معنای مهاجرت دوباره آن‌ها به وطن می‌باشد. در این مسیر میتوان از راهبردی که برای بار اول توانسته افراد را متقاعد به مهاجرت کند استفاده کرد. پیشنهادات شغلی از جانب بخش خصوصی و دولتی میتواند مشکل اشتغال این افراد را حل نماید. و از سمتی دیگر ارائه این پیشنهادات میتواند انگیزه ای برای بازگشت ایجاد نماید. این مسئله برای محقق شدن نیازمند پشتوانه حقوقی و پشتیبانی کامل دولت می‌باشد.

برای اجرایی شدن این طرح دولت‌ها میتوانند کارخانه‌ها یا شرکت‌های زیر نظر خود یا خصوصی را ملزم نمایند تا تعدادی از کارکنان متخصص مورد نیاز خود را از دانش‌آموختگان و نخبگان بازگشتی انتخاب نمایند. طبق یافته‌های دکتر علی‌صناعی بیشترین احتمال بازگشت نخبگان در بازه پایان دوره تحصیلات و پیدا کردن شغل در خارج از کشور می‌باشد و تعداد مهاجرین بازگشتی در آن دوره به بیشترین حد میرسد. در این بازه زمانی که اصطلاحاً آن را پنجره طلایی بازگشت معرفی مینمایند دولت‌ها قادرند با ارائه پیشنهادات شغلی متعددی احتمال بازگشت نخبگان افزایش داده و از ظرفیت نخبگانی بهره کامل ببرند. [۲۴]

۴.۲ مسکن

عامل اقتصادی دیگری که در صورت اختلال در آن نخبگان برای برگشت به کشور خود با مشکل مواجه میشوند مسئله مسکن می‌باشد. منطقی‌تر مهاجرینی که قصد ترک کشور را دارند محل سکونت خود را واگذار می‌کنند. این اقدام بعد از گذشت چند سال و با تصمیم بازگشت به معضل تبدیل شده و بازگشت نخبگان را منوط به تهیه مسکن مناسب می‌کند.

این در حالی است که بازار فعلی مسکن در ایران دارای التهابات سرسام‌آوری است و حتی تهیه مسکن به شکل موقت هم برای شاغلین بسیار مشکل است. [۲۵] و اکثر مهاجرینی که تازه به وطن برگشته‌اند دغدغه تهیه مسکن مناسب را دارند و بدون حمایت، توانایی برداشتن این مانع را از سر راه خود نخواهند داشت. به همین سبب کشور‌های مختلف برای جذب نخبگان و تسهیل در فرایند بازگشت برنامه‌های ویژه‌ای برای تامین مسکن در نظر گرفته‌اند. [۲۶]

کشور‌هایی مثل چین، هند و ترکیه با اعطای وام‌ها و کمک‌هزینه‌های حمایتی توانستند این مانع را برای بازگشت جوانان از بین ببرند. البته که اختصاص تسهیلات تنها راه برای حل این مشکل نیست و کشور‌هایی مانند کره جنوبی با طرح مسکن در پارک‌های فناوری، [۲۷] سنگاپور با یارانه مسکن، [۲۸] و کشور مالزی با واگذاری زمین‌های دولتی در این مسیر پیش‌روان و در بازگشت نخبگان موفق بوده‌اند.

۴.۳ عدالت اقتصادی

عدالت جزء آرمان‌هایی است که امروزه تبدیل به آرزویی دست‌نیافتنی برای ملت‌ها شده است. این موضوع دغدغه تمام اقشار جامعه می‌باشد و اهمیت آن در میان گروه نخبگان دوچندان است. تا جایی که عدالت توزیعی عینیت و حساسیت بسیار بالایی در امر مدیریت مهاجرت نخبگان دارد. [۲۹]

بر اساس داده‌های یافت شده دکتر ارین قلی پور در مقاله تاثیر عدالت اجتماعی بر مهاجرت نخبگان میانگین ادراک عدالت توزیعی ۲/۱۹ از مقیاس ۵ نمره ای است و ضریب تعیین رابطه معکوس آن با قصد مهاجرت در حدود ۴۰ درصد است؛ یعنی نخبگان وضعیت موجود جامعه را از حیث تقسیم منابع مالی، فیزیکی، و اجتماعی عادلانه نمی‌بینند و این امر تاثیر زیادی بر میل به مهاجرت آن‌ها دارد از طرفی به خاطر عملکرد رسانه‌ها تصویر مثبتی از تقسیم منابع در کشور مقصد دارند. در چنین شرایطی راه حل مهاجرت خیلی راحت به ذهن می‌رسد. یعنی قصد و نیت فرار در ذهن شکل می‌گیرد و در صورت وجود بقیه شرایط این نیت عملی می‌شود. و تا زمانی که بی عدالتی در جامعه و به تبع آن اذهان نخبگان جامعه وجود داشته باشد آمار مهاجرت روز به روز افزایش پیدا می‌کند و بازگشت جوانان با بن بست مواجه می‌شود. [۳۰]

برچیده شدن این مانع ابتدا نیازمند بهبود وضعیت عدالت اقتصادی و توزیعی است. پس از آن فرهنگ سازی و روشن ساختن افکار جامعه نسبت به وضعیت واقعی و بدون لعاب از کشور های مهاجر پذیر می‌تواند افکار جامعه را بازسازی کند.

۵. موانع فرهنگی

اغلب مسائلی که امروزه ما با آن‌ها مواجه هستیم ریشه فرهنگی داشته و میزان اثرگذاری این بخش نسبت زمینه‌های دیگر بیشتر بوده است. [۳۱] در مبحث بازگشت نخبگان نیز این موضوع نقش پررنگ تری را ایفا کرده و مانع جدی در این راه محسوب می‌شود. علت این که نگارنده نقش این حوزه را نسبت به باقی زمینه‌ها اثرگذار تر می‌بیند، ملموس نبودن تاثیرات این بخش بر مهاجرت و بازگشت آن‌ها می‌باشد. این نامحسوس بودن، باعث می‌شود که توجهات مردم، مسئولین و پژوهشگران نسبت به این معضلات کم شود و تدابیر لازم برای رفع موانع این رشته در نظر گرفته نشود.

مبسوط بودن دامنه و تعدد این موانع باعث شده که از بررسی تمام موضوعات مربوطه در این مقاله ناتوان باشیم و به بررسی نکات مهم تر و بدیع اکتفا نماییم. از جمله این نکات می‌توان به برداشت‌های ذهنی نادرست، زوال اندیشه‌های ملی‌گرای و فقدان مدارس بین‌المللی اشاره کرد.

۵.۱ برداشت‌های ذهنی نادرست

گاهی یک ذهنیت، یک تصور اشتباه، می‌تواند انسان را از تصمیم مهمی منصرف کند. این تفکرات معیوب در زمینه مهاجرت نیز وجود دارند. می‌توان مصداقات آن را در ارتباط دو سویه ملت و نخبگان مهاجر به وضوح مشاهده کرد. این تصورات به خودی خود مشکل زا نیستند. ایراد از زمانی آغاز می‌شود که این برداشت‌ها بر تصمیمات بر اعمال اثرگذار میشوند. در این باره گاندی در کمال تاسف می‌گوید «انسان‌ها بیشتر بر اساس برداشت‌های نادرستشان عمل می‌کنند تا بر اساس حقیقت.» [۳۲] همان طور که ذکر شد این برداشت‌ها هم از جانب ملت بر نخبگان و هم از جانب نخبگان به وطن و هم وطنان؛ بر بازگشت آن‌ها تاثیر گذار است.

۵.۱.۱ بدینی ملت نسبت به بازگشت نخبگان

در حال حاضر ذهنیت حاکم بر جامعه درباره نخبگان بازگشتی بسیار مسموم است. در حالی که در تمام دنیا مردم از بازگشت نخبگان مسرور شده و به آینده امیدوار میشوند و از آن با عنوان یک دستاورد یاد میکنند. برخی از جامعه ایران به این استعدادها به چشم یک بازنده نگاه میکنند. [۳۳] و تصمیم آن‌ها را برای برگشت؛ به منزله یک شکست به حساب می‌آورند. [۳۴]

انگ سودجویی و فرصت طلبی، احساس بی تفاوتی و در نهایت طرد اجتماعی از جمله آسیب‌هایی است که این نوع دیدگاه میتوانند در جامعه نخبگانی ایجاد نماید اجماع این مشکلات در جامعه علاوه بر طرد نوابغ بازگشته، تاثیر به سزایی بر افرادی می‌گذارد که قصد بازگشت و مهاجرت معکوس را دارند. این اشخاص با تصور شرایط و نگاه‌های موجود در جامعه ایران و اوضاع فعلی نخبگان بازگشتی و نارضایتی آن‌ها از این مسئله تصور بازگشت به وطن را برای همیشه از خود دور می‌نمایند. [۳۵]

۵.۱.۲ بینش نخبگان به وطن

همان‌طور که پیشتر گفته شد مهاجران به واسطه بوجود آمدن شرایط و مشکلاتی در کشور خود تصمیم به هجرت به نقطه‌ای دیگر میگیرند. وجود دافعه در داخل، باعث مهاجرت شده و تا زمانی که این علل پابرجا باشند مهاجرت تبدیل به جاده‌ای بی بازگشت میشود. در این بین دولت‌ها همواره در تلاش هستند با بهبود شرایط و رفع مشکلات، نخبگان را به خانه خود بازگردانند. این اقدامات گاهی منجر به نتیجه می‌شوند و وضعیت کلی تا حدودی پیشرفت می‌کند اما هدف اصلی ما محقق نمیشود و بازگشت نوابغ صورت نمیگیرد.

مطالعات انجام گرفته در این زمینه نشان میدهد که عدم اطلاع از پیشرفت‌ها و دستاورد‌های کشور افراد بیشترین نقش در ماندگاری مستعدین در کشور‌های میزبان دارد. این مشکل در کشور ما نیز با شدت بسیار بیشتری وجود دارد. شانتاژ رسانه‌های خارجی مختلف و عدم روایت صحیح از اتفاقات توسط رسانه‌های داخلی باعث کاشته شدن بذریع اعتمادی در جامعه نخبگانی شده و در نهایت این عدم اطمینان باعث میشود که افراد به جامعه و اخبار منتشر شده از آن اعتماد نداشته باشند و حتی اگر زمانی موانع بازگشت به شکل کامل مرتفع شوند و شرایط برای حضور نوابغ محیا باشد باز هم نخبگان به کشور اعتماد نداشته و اخبار حاصله از پیشرفت را تنها بازی رسانه‌ای می‌پندارند.

راه چاره برای مبارزه با جنگ رسانه‌ای فعلی، روشنگری در دو فضای مجازی و حقیقی است. تولید محتواهایی از دستاورد‌ها و وضعیت کشور توسط نخبگانی که به کشور بازگشته‌اند یکی از چندین راهکار برای مقابله با این معضل است. البته که از تاثیر فضای حقیقی بر رویکرد افراد نمیتوان غافل ماند. به همین سبب تدارک موقعیتی که مهاجرین بتوانند به شکل موقت به کشور سفر کنند؛ علاوه بر کمک به شکل‌گیری نظریه چرخش نخبگان^۳ میتواند پیش‌دوری غلط آن‌ها را از بین ببرد و آن‌ها را برای بازگرد مضمم کند.

^۳ در الگوی چرخش نخبگان (Circulation model) افراد بین کشور، خود و کشور مقصد در چرخش رفت و برگشت هستند و در بازه‌های زمانی مختلف برای کار یا تحصیل در کشور مقصد حضور دارند و مجدداً به کشور خود باز می‌گردند و کشور مبدأ را از دانش، تجربه و سرمایه اقتصادی خود بهره‌مند می‌سازند. [۳۶]

۵.۲ زوال اندیشه های ملی گرایی

ملی گرایی حس وفاداری و دلبستگی به ملت و کشور خویش میباشد. [۳۷] این دلبستگی باعث میشود تا نخبگان جامعه دغدغه پیشرفت و ترقی جامعه خود را داشته باشند و برای فرار از مشکلات به مهاجرت پناه نبرند. حتی افرادی که برای تحصیل به کشورهای دیگر مهاجرت کرده باشند با وجود این اندیشه برای خدمت به جامعه خود راه بازگشت در پیش میگیرند.

متأسفانه زوال این تفکر در معنای صحیح و درست خود در جامعه امروز به وضوح قابل مشاهده است. [۳۸] با فراموش شدن ملی گرایی، افزایش مهاجرت و ایجاد موانع فکری در بازگشت نخبگان چندان دور از ذهن نمی باشد.

۵.۳ فقدان مدارس بین المللی

فرزندان مهاجران معمولاً در سیستم های آموزشی کشورهای دیگر تحصیل کرده اند که از نظر زبان، محتوای درسی، روش های آموزشی و حتی فرهنگ آموزشی با ایران تفاوت های بسیاری وجود دارد. با توجه به سیستم فرسوده فعلی آموزش و پرورش در ایران و فقدان و کمبود این نوع مدارس، ورود ناگهانی این فرزندان میتواند موجب سردرگمی و افت تحصیلی آن ها شود و حتی ممکن است بسیاری از این کودکان به زبان فارسی تسلط نداشته باشند یا با فرهنگ آموزشی و اجتماعی ایران آشنا نباشند. و بدین شکل دارای مشکلات تحصیلی و اجتماعی شوند. [۳۹]

با توجه به نظریه مهاجرت ژن ها^۴ احتمال وجود استعداد در فرزندان نخبگان بسیار بالا است. و اگر یک فرد نخبه با فرزندان و خانواده خود به ایران بازگردد این هدف (بازگشت نخبگان) به شکل کامل تری محقق خواهد. مشکلاتی که عنوان شد، مانعی بر راه بازگشت محسوب می شود. و حتی در صورت بازگرد به وطن، استعداد های درخشان در مدارس عادی ایران به مرور بی فروغ می شوند.

در این خصوص کشورهای هابی مثل چین، هند و کره جنوبی که با پدیده بازگشت نوابغ مواجه بوده اند. مدارس مخصوصی برای مهاجرین بازگشته تامین کرده اند تا کودکان بتوانند با سیستم آموزشی داخلی سازگار شوند. این مدارس به فرزندان مهاجران کمک می کند تا بدون فشار و به مرور به سیستم آموزشی کشور بازگردند. [۴۱] و بدین ترتیب این مانع هم از این راه پر فراز و نشیب زدوده میشود و این مسیر از قبل هموار تر میشود.

۶. بازگشت ظرفیت نخبگان بدون مهاجرت معکوس

پدید آوردن شرایطی که بتوان از ظرفیت نخبگانی که به هیچ وجه مایل به بازگشت به وطن نیستند استفاده کرد جزء اوجبات جامعه ایران میباشد. اکثر افرادی که به کشورهای دیگر مهاجرت می کنند برای همیشه وطن خود را ترک کرده و دیگر به بازگشت فکر نمی کنند.

^۴ براساس این نظریه نه تنها نخبگان کشور که ثروت ملی می باشند از دست می روند بلکه پس از گذشت قرن ها از نظر ژنتیکی کشورهای نخبه پذیر (مقصد) به جوامع نخبه تبدیل خواهند شد و کشورهای نخبه گریز (مبدأ) روز به روز فقیرتر شده و به دلیل همین فقر، وابسته تر می شوند. [۴۰]

این تهدید قابل مبدل شدن به فرصت بسیار ارزشمند است. در این باره یکی از اولویتهای سیاستگذاری درباره مهاجرت باید استفاده از سرمایه، تجربه، دانش و ارتباطات ایرانیان خارج از کشور باشد. داده‌ها نشان می‌دهد بیشتر این افراد، حتی اگر قصد بازگشت به ایران نداشته باشند، به شدت تمایل دارند برای پیشرفت ایران کمک کنند. همان‌طور که پیشتر اشاره شد یکی از موانع این امر ناآگاهی متخصصان خارج از کشور از وضعیت فعلی کشور به خصوص وضعیت واقعی پژوهش در کشور است و چنانچه مشاهده شد، افرادی که از وضعیت پژوهش ایران ناامیدترند، کمتر به همکاری تمایل دارند. بر این اساس انتظار می‌رود ارائه تصویری مناسب از وضعیت پژوهش در داخل (که در دو دهه اخیر دستاوردهای فراوانی داشته است و در رتبه‌های بین‌المللی هم رکوردهای ارزنده‌ای به دست آورده است) و تلاشی گسترده‌تر برای ارتباط با ایرانیان متخصص خارج از کشور، باعث تشویق این افراد به همکاری بیشتر برای رشد و اعتلای علمی ایران شود. [۴۲]

نتیجه‌گیری:

عملکرد ضعیف کشور ما در مسئله بازگشت نخبگان حاکی از وجود کمبودهایی در این حوزه می‌باشد. با وجود پژوهش‌های متعدد و ارزشمندی درباره مهاجرت، موانعی نامحسوس و جزئی اما با اهمیت، تاکنون کمتر به آن‌ها پرداخت شده است. با توضیح و تفسیر موانع عنوان شده و ارائه راهکارهای مناسب در دو حوزه قانون‌گذاری و فرهنگ‌سازی سعی شده تا حد امکان مسیر بازگشت نخبگان به کشور هموار شود.

با وجود وضعیت فعلی کشور و کمبود نیروی انسانی متخصص در رشته‌های مختلف و نیاز مبرم جامعه به حضور نخبگان؛ دولتمردان و سیاست‌گذاران باید برای بازگشت آن‌ها اقداماتی را در پیش بگیرند و موانع این مسیر را مرتفع کنند. این موانع که مسیر مهاجرت را تبدیل به جاده‌ای بی‌بازگشت نموده‌اند قبل از هر چیز باید شناخته، و سپس با طراحی راهکار مناسب بر طرف شوند. تدبیر و تعمق در مطالعات این پدیده و تجربه موفق کشور‌های دیگر نشان می‌دهد کشور ما نیازمند اصلاح مواد قانونی مربوط به تابعیت و مهاجرین (ماده ۷ قانون مجازات اسلامی و ماده ۹۸۸ قانون مدنی)، ارائه طرح‌های اقتصادی همچون پیشهادات شغلی پس از فارغ‌التحصیلی، سیاست‌های حمایتی برای تامین مسکن نخبگان، استفاده از ظرفیت نوابغ در سیستم آموزشی، جبران خلاءهای فرهنگی مهاجرت نخبگانی با استفاده از اصلاح‌آذهنان عمومی، ترویج اندیشه‌های ملی‌گرایی و ایجاد مدارس مخصوص فرزندان مهاجرین می‌باشد. در نهایت با طرح استفاده از ظرفیت نخبگان بدون بازگشت آن‌ها سعی شد تا حد امکان شرایط برای استفاده از ظرفیت نخبگان فراهم شود.

دستیابی به هدف اصلی این پژوهش نیازمند تدوین طرح کلی بازگشت است. طرحی جامع، شامل تمامی موانع و انگیزه‌های نخبگان از بازگشت به وطن که نیازمند مذاقه و تلاش همه‌جانبه پژوهشگران این حوزه می‌باشد. اقدامات سیاستمداران و فعالین فرهنگی برای اجرایی شدن مطالب ذکر شده می‌تواند مسیر بازگشت نخبگان به کشور را بازسازی کند.

مراجع

۱. شانی، م. (۱۳۹۷). آینده کار، مهارت و مشاغل در ایران. تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
۲. خادمی کوهی، م و همکاران. (۱۴۰۳). مهاجرت، رهیافتی بر استعمار نوین، رویکردها و کارکردها در عصر جهانی شدن. فصلنامه راهبرد سیاسی. دوره ۸، شماره ۱، شماره پیاپی (۲۸). ص ۲۰۲ - ۱۸.
۳. مقدس، ع.، زکیه، ش. (۱۳۸۸). بررسی عوامل برانگیزنده گرایش به مهاجرت های بین المللی. مجله جامعه شناسی ایران، دوره دهم شماره ۱. ص ۱۶۲-۱۹۰.
۴. تمنا، س. (۱۳۹۳). مبانی جمعیت شناسی. انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
۵. حافظ نیا، م. . احمدی پور، ر.، قادری حاجت، م. (۱۳۹۴). سیاست و فضا. انتشارات پاپلی، مشهد.
۶. ضرغامی، د. (۱۴۰۰). بازگشت به میهن. دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نداجا. تهران.
۷. آراسته، ح. ر.، محمودی راد، م. (۱۳۸۳). شناسایی ویژگی ها و رشد نخبگان. رهیافت، دوره ۱۴، شماره ۳۴.
۸. اسماعیلی، م. (۱۳۸۵). پیرامون مهاجرت نخبگان. راهبرد یاس شماره ۵.
۹. صناعی، ع. (۱۳۹۷). مشوق ها و موانع بازگشت به کشور: بررسی موردی. مجلس و راهبرد سال بیست و ششم، شماره ۹۷ ص ۲۸۹ - ۳۲۴.
۱۰. حسینی مقدم، م. . (۱۳۹۸). تحلیل لایه ای بازگشت نخبگان از کشور به چرخه خدمت جامعه: مطالعه موردی ایران. آموزش مهندسی ایران سال ۲۱ شماره ۸۲، ص ۱۱۱-۱۳۸.
۱۱. صناعی، ع. (۱۳۹۷). مشوق ها و موانع بازگشت به کشور: بررسی موردی. مجلس و راهبرد سال بیست و ششم، شماره ۹۷، ص ۲۸۹ - ۳۲۴.
12. Everett S. Lee, (1966), A Theory of Migration, Demography, Vol. 3, No. 1 pp. 47-57
۱۳. یوسفی، ا. م.، & بهمرد، س. (۱۳۸۵). چرایی مهاجرت نخبگان از ایران پس از پایان جنگ تحمیلی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۳۷.
14. Torbaty, A. (2002). "The Brain Drain from Iran to the United States. Middle East Journal, Vol. .56, No., pp. 272-295
۱۵. «ترس و احساس ناامنی» از ورود به ایران . (۱۴۰۲، بهمن ۲۴). تازه نیوز.
۱۶. «عامل ترس ایرانیان خارج از کشور برای بازگشت». (۱۴۰۳، اسفند ۱۸). تابناک.

۱۷. مرادی، س.، & حسینی، ا. (۱۴۰۰). نقش سیاست‌های تشویقی سربازی در افزایش بازگشت نخبگان علمی. پژوهش‌های راهبردی در مدیریت منابع انسانی، ۱۸-۲۴.

۱۸. آذر مهر، ن. (۱۴۰۲، فروردین ۷). تابعیت مضاعف چیست؟ همه چیز درباره تابعیت دوگانه، cbfiran.com.

۱۹. دانش پژوه، م. (۱۴۰۱). بازگشت به تابعیت در حقوق ایران؛ مطالعه‌ای از منظر تحلیلی - انتقادی - اصلاحی. فصلنامه مطالعات حقوقی، ص ۹۸-۱۲۸.

۲۰. همان.

۲۱. متقی، س. (۱۳۹۴). تأثیر عوامل اقتصادی از مهاجرت در ایران؛ فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، دوره ۳، شماره ۱۱.

۲۲. آزاد، م.، اسلام پناه، م. (۱۳۹۶). الزامات مهارت‌ها و کار آفرینی جامعه نخبگان در ایجاد کسب و کارهای دانش بنیان. تهران: منشور سمیر.

۲۳. آسمانی، م.، چ.، نارنجی ثانی، ف.، میر کمالی، س.، ذوالفقار زاده، م. (۱۴۰۳). واکاوی علل مهاجرت نخبگان دانشگاهی از منظر کارکردهای آموزش عالی در ایران: مرور نظام‌مند (۱۳۸۱-۱۴۰۱). دوره ۱۷، شماره ۱ - شماره پیاپی ۳۲ ص ۱۵۵-۱۸۴

۲۴. . صناعی، ع. (۱۳۹۷). مشوق‌ها و موانع بازگشت به کشور: بررسی موردی. مجلس و راهبرد سال بیست و ششم، شماره ۹۷، ص ۲۸۹ - ۳۲۴.

۲۵. ملکی، ب. (۱۳۹۵). تحلیل بازار مسکن ایران. سازمان مدیریت صنعتی تهران.

26. Chia, J. (2022). Malaysian Ministry of Human Resources, Policy Review on REP. Asian Journal of Policy Studies, 14-18

27. (n.d.). Korea Employment Information Service (KEIS)

28. Singapore Ministry of Manpower (MOM).2021, Economic Development Board of Singapore

۲۹. قلی پور، ا.، فتاحی، م.، & پیران نژاد، ع. (۱۳۸۶). تأثیر عدالت اجتماعی بر مهاجرت نخبگان. دوره ۱۷، شماره ۴۰ رهیافت.

۳۰. همان.

31. Giddens, A. (1987). Culture and Society. polity press

32. Pandya, R. (2001). (Gandhi: The Leadership Philosophy of Mahatma Gandhi). HarperCollins

۳۳. افشار، س.، & مظاهری، ک. (۱۴۰۰). نقش عوامل فرهنگی در بازگشت نخبگان ایرانی از خارج از کشور. پژوهش‌های اجتماعی. نشریه: پژوهش اجتماعی دوره: ۵، شماره: ۱۶، صفحات: ۷۳-۹۲.

۳۴. جان علیزاده چوب بستی، ح.، علیوردی نیا، ا.، پور قاضی، ش. (۱۳۹۳). بررسی جامعه‌شناختی تمایل به برون کوچی نخبگان علمی. فصلنامه علمی پژوهشی راهبرد فرهنگ. دوره ۷، شماره ۲۵، ص ۱۷۸-۱۵۳.
۳۵. میرزایی، م.، & عابدی، ح. (۱۳۹۹). چالش‌های بازگشت نخبگان به ایران: مطالعه موردی از دیدگاه دانش‌آموختگان. فصلنامه مطالعات مهاجرت، ص ۷۵-۹۲.
۳۶. نوری حکمت، س و همکاران. ۱۴۰۱. ریشه‌ها و راهکارهای مسئله مهاجرت نخبگان در ایران، نشریه فرهنگ و ارتقای سلامت فرهنگستان علوم پزشکی، دوره ششم شماره اول ص ۸۱-۸۷.
۳۷. بابایی زارج، ع. (۱۳۸۳). امت و ملت در اندیشه امام خمینی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۳۸. حیدری، غ.، حیدری بنی، ز. (۱۳۹۳). بررسی چالش‌های قدرت ملی در ایران با تاکید بر بحران هویت ملی. فصلنامه ژئوپلیتیک.
39. Reimers, M. D. (2013). *Education and Migration: Policy, Work, and Identity*. springer
۴۰. زلفی گل، م. (۱۳۸۳). مهاجرت زن‌ها. رهیافت، دوره ۱۴، شماره ۳۴.
41. H. P. Zhang, L. Y. (2019). *The Role of International Schools in Facilitating the Repatriation of Highly Skilled Migrants*". *International Migration Review*
۴۲. صناعی، ع. (۱۳۹۷). مشوق‌ها و موانع بازگشت به کشور: بررسی موردی. مجلس و راهبرد سال بیست و ششم، شماره ۹۷، ص ۲۸۹-۳۲۴